

**1. Introducció**

**2. Diferents escales, contextos i polítiques: els programes de millora de barris d'Europa a Barcelona**

2.1. Iniciatives comunitàries

2.2. Experiències estatals a Europa

2.3. El context espanyol

2.4. Un focus a Catalunya i Barcelona

**3. Reptes i certeses de les polítiques de millora de barris**

**4. Presentació del monogràfic**

SERGIO PORCEL

sergio.porcel@uab.cat

Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

FERNANDO ANTÓN-ALONSO

fernando.anton.alonso@uab.cat

Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

IRENE MUÑOZ

imunozvita@gmail.com

Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona

# LES POLÍTIQUES DE MILLORA DE BARRIS A DEBAT: UNA INTRODUCCIÓ

## Resum

En el context europeu, la lluita contra la pobresa urbana ha estat acompanyada del desplegament d'una gran varietat de polítiques urbanes i de programes d'intervenció específics en barris desafavorits. Després d'aquesta dilatada experiència, hi ha algunes certes sobre aquestes mesures, però continua havent-hi també un enriquidor debat sobre la seva efectivitat, sobre els tipus d'intervenció més adients i, no menys important, sobre com millorar l'articulació institucional d'aquest tipus de polítiques públiques, tan necessàries com complexes. En aquest article introductor i es presenta aquest nou monogràfic de *Papers*, dedicat precisament a aquesta qüestió: la vulnerabilitat urbana i les polítiques de millora de barris.

**Paraules clau:** pobresa urbana, vulnerabilitat urbana, segregació residencial, rehabilitació integral, polítiques de millora de barris.

## 1. Introducció

La desigualtat urbana s'ha tornat encara més tangible amb la pandèmia de la covid-19. Durant els darrers mesos, a Barcelona i en moltes altres ciutats del món s'ha vist com als barris de rendes baixes la incidència dels contagis ha estat molt més elevada que no pas als barris benestants (Baena-Díez, Barroso, Cordeiro-Coelho, Díaz i Grau, 2020; Cordes i Castro, 2020). Aquesta qüestió ha ocupat un lloc destacat en la cobertura mediàtica de la crisi sanitària i, fins i tot, s'ha tingut present des de l'àmbit polític —amb major o menor fortuna— a l'hora de dissenyar algunes mesures per controlar la propagació del virus. En definitiva, la pandèmia està mostrant amb cruïsa que la població urbana presenta unes condicions de vida i unes formes d'habitar la ciutat molt desiguals. Tanmateix, aquest fenomen no és nou. De fet, és intrínsec al procés mateix de conformació de la ciutat capitalista (Engels, 1976; Harvey, 1977), però, tal com suggereix el periodista i historiador Marc Andreu (2016), els barris desafavorits han estat sovint realitats urbanes invisibilitzades. Ara, com en altres moments de la història recent,<sup>1</sup> s'ha demostrat que aquests entorns residen-

cial continuen requerint una atenció especial per part de les administracions públiques, per raons que van, fins i tot, més enllà del que hauria de ser el motiu principal: dignificar la vida urbana i cohesionar les ciutats.

Quan des dels estudis urbans es parla de *pobresa urbana* o de *vulnerabilitat urbana*, no es parla simplement de la pobresa que es pateix a les grans ciutats. La vulnerabilitat urbana és un fenomen de naturalesa híbrida, que integra una dimensió social i una altra de residencial (Alguacil, Camacho i Hernández, 2014), entesa aquesta última en sentit ampli, i abastant no tan sols l'habitatge, sinó també l'entorn on es resideix. En aquest sentit, és important distingir que la vulnerabilitat urbana no afecta únicament les persones, sinó que afecta l'espai urbà<sup>2</sup> en el seu conjunt. Partint d'aquesta premissa, una àrea urbana vulnerable és la que presenta una acumulació significativa de riscos socials i residencials, els quals interaccionen entre si i es reforcen mútuament, amplificant els greuges que provoquen. L'experiència de la pobresa es fa encara més dura quan es viu en un entorn vulnerable i el risc de cronificació de les situacions d'exclusió social és també més elevat (Wilson, 1987; Atkinson i Kintrea, 2001; Buck i Gordon, 2004). A més, l'existència mateixa d'aquests enclavaments desafavorits a les ciutats les fa menys competitives i sostenibles (Renes, 2000). Precisament, aquesta interacció i els seus efectes és el que atorga a la vulnerabilitat urbana la seva particularitat com a fenomen.

El reconeixement d'aquesta problemàtica amb les seves especificitats va començar a guanyar centralitat en l'agenda política durant les darreres dècades del segle passat, quan la desigualtat urbana s'intensificava a les urbs dels països més desenvolupats. Una de les qüestions que emergeix amb força en aquest context és la necessitat de dissenyar una nova manera d'intervenir a les àrees urbanes vulnerables (OCDE, 1998). Progressivament, la idea de superar les polítiques sectorials que s'estaven duent a terme fins aleshores —orientades majoritàriament a la formació, a la inserció laboral o a la regeneració urbana—, adoptant un model de política urbana multisectorial, va anar adquirint cada cop més consens. D'aquesta manera es

<sup>1</sup> Com explica Félix Arias (2005), els barris desafavorits han estat un problema polític recurrent al llarg de la història recent de les ciutats d'Occident, ja sigui perquè constituïen els espais on es van haver d'aplicar mesures higienistes (aigua corrent i clavegueram) durant el segle XIX per millorar les condicions de vida de la incipient classe treballadora industrial, o bé perquè, com a conseqüència del barraquisme creixent entre els anys 50 i 70 del segle XX, es van haver de realitzar nombroses actuacions relacionades amb la provisió d'habitatge, d'equipaments i de serveis.

va acabar gestant una política específica per abordar la vulnerabilitat urbana en la seva complexitat, basada en intervencions de caràcter integral, les quals combinen alhora l'acció social, l'econòmica i la transformació urbana en un barri determinat. Durant les darreres dècades aquest tipus de programes s'han implementat extensament a Europa, i també a Espanya, impulsades sobretot per alguns governs autonòmics i locals. Però, si bé la necessitat d'intervenir en àrees urbanes degradades està pràcticament fora de qualsevol mena de discussió, la seva efectivitat, així com els tipus d'intervencions a realitzar i com articular-les, continuen sent objecte de debat (Andersson i Musterd, 2005; Llop, Valls, Albors i Mongil, 2008).

Aquest monogràfic s'insereix, precisament, en aquest debat, aportant una (re)visió actualitzada d'aquesta qüestió principalment des de l'angle de la metròpoli de Barcelona, però abordant també altres realitats de l'Estat espanyol. No pot passar desapercibuda la coincidència en el temps d'aquesta publicació amb l'aprovació per part de l'Ajuntament de Barcelona de la segona edició del Pla de Barris (2021-2024), la qual estendrà les intervencions a nous barris de la ciutat. És una bona notícia que, a més, ofereix un marc immillorable per a l'aparició d'aquest monogràfic. Amb aquest nou número de la revista *Papers* es pretén d'alguna manera contribuir a recuperar la importància que mereixen les polítiques de millora de barris a l'agenda política. La vulnerabilitat urbana és una problemàtica de primer ordre a les ciutats, al mateix temps que és la causa de moltes altres situacions que incideixen finalment de manera rellevant en la desigualtat social. És per això que cal aprofitar aquest moment per assenyalar-ne la rellevància com a problemàtica urbana, darrerament eclipsada per altres problemàtiques que amenacen el dret a la ciutat, com l'accessibilitat a l'habitatge o el mediàtic concepte de *gentrificació*. Atendre la vulnerabilitat urbana ha de constituir una prioritat de les polítiques públiques i, en concret, de les polítiques urbanes, en la mesura en què s'ha d'entendre com una peça fonamental en l'estratègia de lluita global contra la pobresa.

Al llarg dels diversos articles que configuren aquest monogràfic, els autors presenten algunes de les darreres anàlisis que s'han realitzat en el context espanyol sobre la vulnerabilitat urbana; es revisen en profunditat alguns dels programes de rehabilitació de barris degradats que s'han implementat a Espanya i a Catalunya fins al moment o que encara estan en funcionament, i s'expliquen experiències des de dins d'alguns barris que estan sent objecte d'aquest tipus d'intervencions. En aquesta presentació del número, amb la intenció de emmarcar el conjunt d'aportacions dels autors, es fa un breu estat de la qüestió sobre el que han estat fins ara les polítiques de millora de barris a Europa i s'apunten els principals elements de les polítiques de millora de barris sobre els quals cal continuar reflexionant.

## **2. Diferents escales, contextos i polítiques: els programes de millora de barris d'Europa a Barcelona**

Des de la seva implantació als anys 90, en el context europeu els programes d'intervenció integral en barris desfavorits s'han impulsat des de diferents nivells de

les administracions públiques. Tant des d'instàncies comunitàries com des de governs locals, passant també per iniciatives estatals o regionals. En aquest apartat es fa un recorregut per les que han estat, fins ara, les principals polítiques de millora de barris, partint des d'Europa fins a arribar a Barcelona.

### **2.1. Iniciatives comunitàries**

La UE disposa d'una trajectòria de diverses dècades tractant de fer front a la pobresa urbana, agreujada des dels anys 80 per la polarització dels ingressos, l'augment de la inestabilitat laboral, la creixent immigració, l'increment dels costos de l'habitatge i els baixos nivells de participació en la vida pública (Tosics, 2015). A principis de la dècada dels 90, les posicions dels Estats membres en relació amb els problemes urbans eren molt dispars. Mentre que alguns, com França, disposaven d'estratègies estatals des dels anys 80, d'altres, com Grècia, no tenien cap instrument a nivell estatal per respondre a aquesta problemàtica. Per tal de guiar l'acció de tots els governs europeus i facilitar la convergència de les polítiques urbanes estatals, la UE va desenvolupar diverses eines que permetien influir en aquest sentit.

La primera van ser els *Urban Pilot Projects* (1990-1993), iniciatives finançades mitjançant els fons FEDER per donar suport a projectes innovadors orientats a combatre la desigualtat urbana i l'atur. No obstant això, els programes URBAN I (1994-1999) i, especialment, l'URBAN II (2000-2006), van constituir el major esforç comunitari per unificar aquestes estratègies. Aquests programes van promoure per primer cop l'enfocament integrat de les accions, la qual cosa implicava atendre la vulnerabilitat urbana en la seva complexitat, actuant en diferents dimensions de manera coordinada, amb l'objectiu que els avenços en cadascuna repercutís positivament en les altres (De Gregorio, 2013). Malgrat les potencialitats d'aquests programes en matèria de cohesió social i urbana, les diferències en el punt de partida de cada Estat, bé per les capacitats administratives de cada autoritat o bé per les necessitats concretes de les diverses ciutats, van comportar resultats desiguals. Tanmateix, la presa de contacte per part sobretot dels governs locals amb el disseny, la implementació i el seguiment d'aquestes estratègies d'intervenció va constituir un progrés, particularment als països on fins a aquells moments no s'havia practicat aquest tipus de polítiques (De Gregorio, 2017).

La reedició del programa URBAN, però, es va veure truncada per la Gran Recessió (2008-2013), tot just quan l'estratègia urbana de la UE va ser absorbida per la Política de Cohesió, la qual va ser limitada per les mesures d'austeritat. Alguns dels principis dels programes anteriors van quedar només integrats com a marc regulador en matèria de polítiques urbanes (*URBAN mainstreaming*) i, finalment, la dificultat per desenvolupar actuacions multisectorials coordinades, sumada a la manca de voluntat dels governs estatals per definir estratègies adreçades a les àrees urbanes degradades, van fer que l'impuls comunitari del període anterior envers la intervenció integral en barris perdés força (Tosics, 2015). No obstant això, les conseqüències socials i econòmiques de la crisi van posar de manifest l'elevat grau d'imbricació entre les diver-

ses esferes de la vida urbana, fet que va ajudar a recuperar la determinació per abordar aquests problemes atenent a totes les seves dimensions. Així, tot i la manca d'un programa específicament urbà, en el següent període pressupostari de la UE (2014-2020) es recupera l'enfocament transversal mitjançant l'obligació de dedicar un 5% de la dotació FEDER de cada Estat al desenvolupament urbà integrat (De Gregorio, 2017).

L'escenari que es presenta per als propers anys (2021-2027) disposa d'una eina llargament debatuda i ratificada finalment en el Pacte d'Amsterdam de 2016: l'*Agenda Urbana Europea*. Aquest document, sense caràcter vinculant, servirà de guia per al desenvolupament de les polítiques urbanes dels Estats membres i, en particular, per a l'elaboració d'estratègies integrades de lluita contra la concentració estructural de la pobresa, inclosa en l'*Assumpte Prioritari 3* del Pacte d'Amsterdam 2016. En el curt termini, el *Pla de Recuperació* davant la crisi sanitària projecta una sortida per mitjà de mesures com l'*Acord Verd Europeu (European Green Deal)*, el reforç dels sistemes sanitaris o la lluita contra la pobresa infantil (Comissió Europea, 2020). Si bé aquests fons excepcionals no estan associats a cap regió ni sector en concret, poden significar una oportunitat de millora de barris mitjançant programes de rehabilitació d'edificis cap a models més eficients energèticament, reforços dels sistemes de salut pública o suport directe a famílies vulnerables.

## 2.2. Experiències estatals a Europa

Tal com s'ha explicat anteriorment, el marc comú i financer de la política comunitària ofereix oportunitats per desenvolupar intervencions de rehabilitació i regeneració d'àrees urbanes degradades en aquells països que no disposaven d'estratègies definides per intervenir-hi. Tanmateix, tal com s'ha apuntat, en molts Estats europeus ja s'havien estat implementant polítiques d'aquest tipus, algunes de les quals de llarg recorregut, i que es van continuar implementant en paral·lel als programes comunitaris. La *Politique de la Ville* francesa és el principal projecte d'intervenció integral sobre barris vulnerables que s'ha dut a terme a Europa, tant per la seva perdurabilitat en el temps com per la seva antiguitat (en funcionament des del 1977).<sup>2</sup> En la mateixa línia, hi ha altres exemples d'esquemes d'intervenció similars que també han tingut una dilatada trajectòria en altres Estats europeus, com a Alemanya, el *Soziale Stadt (Social City Programme)*, iniciat el 1999; als Països Baixos, les diverses etapes del *Grote Steden Beleid (Big Cities Policy)*, inaugurat el 1994 i actiu fins al 2015; o al Regne Unit, la *National Strategy for Neighbourhood Renewal*, que es va desenvolupar entre 1998 i 2010 amb diversos programes, entre els quals destaca el *New Deal for Communities*.<sup>3</sup> De menor durada van ser els *Contratti di Quartiere* italians, amb dues edicions, una primera iniciada el 1998 i una segona etapa el 2002.

També s'han d'esmentar altres programes que són d'especial interès per la seva recent aprovació tant a Dinamarca com a Suècia. En el cas de Dinamarca, l'estratègia "antiguets" per lluitar contra la segregació residencial i social de la població vulnerable d'origen estranger i evitar la configuració i consolidació de dues "societats paral·leles" (*Denmark without parallel societies: No ghettos by 2030*) es va iniciar l'any 2018 i es planteja com un marc d'actuació a llarg termini. Aquesta iniciativa té dos antecedents de programes similars desenvolupats en el nou segle (2004 i 2010), els quals es van combinar també amb un altre programa centrat en la regeneració urbana, la iniciativa *Kvarterløft*, la qual va estar vigent durant deu anys (1997-2007). Suècia, per la seva banda, també amb experiències prèvies, entre les quals destaquen el *Blommanpegarna* (1996-1998) i la *Metropolitan Development Initiative* (1998-2010), va impulsar l'any 2017 un programa semblant al danès, també projectat a llarg termini, per tal de reduir la segregació residencial de la població vulnerable d'origen estranger amb l'horitzó 2025.

## 2.3. El context espanyol

A diferència d'altres Estats europeus, Espanya no ha disposat d'una estratègia o programa de caràcter integral d'abast estatal adreçat a la lluita contra la vulnerabilitat urbana ni contra la segregació residencial. Des de la restauració democràtica, els únics instruments que l'Estat espanyol ha posat a disposició de governs locals i autonòmics per encarar operacions de rehabilitació urbana han estat figures urbanístiques vinculades a la planificació, com ara els Plans Especials de Reforma Interior (PERI), o programes inclosos en els plans d'habitatge estatals, com les Àrees de Rehabilitació Integral (ARI) i les seves diverses variants, així com les Àrees de Regeneració i Renovació Urbana (ARRU). En tot cas, i sobretot pel que fa a aquests últims, malgrat el suposat esperit integral de la norma, les intervencions han acabat sent fonamentalment físicoespacials, a causa de l'escassa dotació econòmica i de la manca d'ajuts per a actuacions socials o econòmiques (Hernández-Aja, García-Madruga, Rodríguez-Suárez i Matesanz-Parellada, 2014). L'absència d'una estratègia estatal clara per abordar la desigualtat urbana va fer que la inclusió de programes de regeneració urbana en els pressupostos de la UE als anys 90 significués un punt d'inflexió per a moltes ciutats espanyoles. Tímidament al principi, mitjançant els Projectes Pilots Urbans (1990-1996), i d'una manera més decisiva a partir dels programes URBAN a partir de 1994 (Hernández-Aja, Matesanz-Parellada, Rodríguez-Suárez i García-Madruga, 2015).

L'impuls d'URBAN va significar un canvi en la cultura urbanística a Espanya. Amb el desenvolupament de l'URBAN I (1994-1999), malgrat les dificultats de gestió per part dels municipis, es va produir ja un veritable viratge en les actuacions, avançant cap als projectes integrals. En el període següent, amb l'URBAN II

<sup>2</sup> *Habitat et Vie Sociale* fou el programa pioner d'atenció a barris que va constituir una geografia prioritària, al qual van succeir intervencions amb orientació diversa de la política (Epstein i Kirsbaum, 2019).

<sup>3</sup> Aquesta estratègia ha estat precedida per altres polítiques d'intervenció sobre barris vulnerables en la segona meitat del segle XX com l'*Urban Programme* (1968), les realitzades en el marc de la *Inner Urban Areas Act* (1978), *Urban Development Corporations* (1981), *Enterprise Zones* (1981), *City Challenge* (1991) i *Single Regeneration Budget* (1994) per citar-ne algunes de les més rellevants (Hall, 2015).

(2000-2006), els resultats van millorar. Es va guanyar experiència i es van introduir criteris molt rigorosos per a la selecció de projectes. La introducció en els projectes de requisits com la descripció detallada de la situació prèvia de l'àrea d'intervenció, l'exposició d'objectius i prioritats o la justificació de l'estratègia van fer que els plans s'adeqüessin més fidelment a la realitat efectiva de cada barri. A més, el desenvolupament d'indicadors comuns va permetre fer un seguiment i un intercanvi d'experiències, facilitant les actuacions posteriors (De Gregorio, 2010). No obstant això, encara van persistir alguns dels problemes que van aparèixer a URBAN I. Particularment, els relacionats amb la manca de coordinació en la governança multinivell. Sonia de Gregorio (2013) assenyala que amb l'URBAN II es va perdre una gran oportunitat per implicar els governs autonòmics en la gestió d'aquestes iniciatives.

Tanmateix, durant la dècada dels 2000, algunes comunitats autònomes ja van començar a impulsar les seves pròpies estratègies de regeneració urbana integral. Entre aquestes, destaquen el *Programa Izartu* del País Basc, desenvolupat durant la primera dècada del segle XXI (2001-2008), o la *Llei de Barris* de Catalunya, que es va perllongar des del 2004 fins al 2010. En una altra categoria caldria situar altres estratègies regionals més recents, com les d'Andalusia (*Estrategia Regional Andaluza para la Cohesión e Inclusión Social. Intervención en Zonas Desfavorecidas, ERACIS*), cofinançada amb el Fons Social Europeu i orientada únicament a intervenció social, o les de Castella i Lleó (*Estrategia de Regeneración Urbana de Castilla y León, ERURCyL*) i la Comunitat Valenciana (*Estrategia de Regeneración Urbana, ERU*), les quals s'han d'entendre més aviat com a guies orientatives dels processos de rehabilitació i regeneració urbana.

En els darrers anys també han emergit propostes municipals, entre les quals destaquen les impulsades pels ajuntaments de Barcelona i de Madrid amb l'objectiu de cohesionar les respectives ciutats des d'una doble perspectiva social i urbana. En el cas de Barcelona, es tracta del *Pla de Barris*, iniciat en 2016 i que, com s'ha assenyalat anteriorment, disposarà a partir de l'any vinent de quatre anys més de vigència. Aquest programa se centra especialment a enfortir l'activitat comunitària dels barris desfavorits a partir de la coproducció d'accions i manté un esperit d'intervenció integral, aixoplugant i finançant projectes d'intervenció. Pel que fa a Madrid, s'han d'esmentar dos programes iniciats també el 2016, el *Plan MAD-RE* (Madrid Recupera) i el *Fondo de Reequilibrio Territorial*. El primer promou actuacions adreçades a la millora de l'accessibilitat física, conservació i eficiència energètica dels edificis de les *Áreas Preferentes para el Impulso de la Regeneración Urbana* (APIRU), i el segon té com a objectiu atendre un ampli ventall de necessitats socials, residencials i econòmiques dels barris i poblacions més vulnerables del municipi.

## 2.4. Un focus a Catalunya i Barcelona

L'any 2004, en plena expansió de les iniciatives comunitàries URBAN, el Parlament de Catalunya va aprovar la *Llei 2/2004, de millora de barris, àrees urbanes i viles que requereixen una atenció especial*. Per mitjà de la coneguda com a *Llei de Barris*, la Generalitat va ha-

bilitar uns fons extraordinaris per finançar entre un 50% i un 70% de programes de rehabilitació de barris impulsats des dels ajuntaments, els quals, seguint el principi de subsidiarietat, serien en tot cas els encarregats de la gestió dels projectes. Aquesta llei va introduir diverses novetats destacables en matèria de polítiques urbanes. D'una banda, contemplava actuacions amb les quals es pretenia garantir un substrat comú a tota la població en matèria de serveis públics i qualitat de l'entorn urbà. La segona novetat va ser la comprensió de l'escala metropolitana del fenomen residencial, el qual feia evident que la redistribució dels recursos s'havia de dur a terme des d'una instància supralocal. I, en tercer lloc, també es van introduir uns criteris objectius per a la selecció de projectes, els quals atendien, d'una banda, les condicions de cada barri mesurades mitjançant indicadors estadístics (dèficits urbanístics, estructura demogràfica, economia i medi ambient i desenvolupament local), i d'altra banda, la qualitat de les propostes (integralitat, coherència, finançament municipal, actuacions complementàries paral·leles, etc.) (Nel-lo, 2011). Així, les intervencions en àrees concretes perdien el caràcter excepcional de períodes anteriors, quan només es duien a terme en situacions crítiques, per esdevenir una veritable reformulació del model territorial en el seu conjunt, amb una disseminació de centralitats més equilibrada i una redistribució de recursos més justa (Nel-lo, 2009).

Les actuacions es van plantejar en vuit àmbits: millora de l'espai públic, rehabilitació i equipament d'elements comuns d'edificis, provisió d'equipaments col·lectius, incorporació de tecnologies de la comunicació, foment de la sostenibilitat del desenvolupament urbà, equitat de gènere en l'ús de l'espai i equipaments urbans, desenvolupament de programes vinculats a una millora social, urbanística i econòmica dels barris i millora de l'accessibilitat urbana. En la seva gestió es va promoure la consolidació d'estructures de coordinació interdepartamental i multinivell adequades per a l'execució integrada dels projectes i les persones residents van anar adquirint un paper cada cop més important, no tan sols en l'avaluació, sinó també en el disseny i l'execució (Nel-lo, 2009). Molts d'aquests barris presentaven problemes d'estigmatització social, mala convivència o desafecció, per la qual cosa es feia necessària la implicació del veïnatge, amb l'objectiu de recuperar el territori i convertir-lo en un lloc on els veïns i les veïnes volguessin viure (Nel-lo, 2011).

El seguiment i l'avaluació dels projectes de la Llei de Barris va ser un dels aspectes més importants. D'una banda, com a mesura de transparència de les administracions públiques, i d'altra banda, per poder capitalitzar les experiències, acumulant coneixements i assenyalant qüestions que calia perfeccionar en projectes futurs. En aquest sentit, la Generalitat va crear la *Xarxa de Barris amb Projectes* com a espai d'articulació entre institucions i tècnics, i va impulsar grups de treball a nivell europeu sobre rehabilitació urbana en el marc de la iniciativa URBACT (Nel-lo, 2009).

Les convocatòries de projectes de la Llei de Barris es van aturar l'any 2011 com a conseqüència de les mesures d'austeritat que va aprovar el govern de la Generalitat en el context de crisi econòmica i financera. Si bé els resultats de les intervencions d'aquesta iniciati-



va van ser, en general, satisfactoris, i van assolir un alt grau de consens tant a nivell polític com en la societat civil, es van identificar també alguns elements amb marge de millora, com la necessitat de dotar de suport financer extraordinari els municipis petits, la limitació de projectes simultanis en un mateix municipi per tal de facilitar una adequada atenció a tots ells, la innovació en les estructures administratives per afavorir les polítiques transversals i la millora de la implicació veïnal en els projectes.

L'any 2016, l'Ajuntament de Barcelona va impulsar el *Pla de Barris*, encara vigent. Aquest pla compartia amb la Llei de Barris l'acció integrada sobre diferents àmbits de la vida urbana, el caràcter redistributiu i la voluntat de cooperació interadministrativa i veïnal. L'experiència de la Llei de Barris va demostrar que la participació ciutadana no tan sols era positiva, sinó que es tractava d'una part imprescindible dels projectes. De manera que un dels objectius principals del Pla de Barris és donar suport a les iniciatives ciutadanes innovadores que van sorgir en molts barris en el context de la crisi econòmica de 2008, incorporant els veïns i les veïnes tant en el seguiment com en la gestió dels programes. Així, s'origina un nou model de coproducció de polítiques entre l'administració i la ciutadania, el qual és potser el seu principal senyal d'identitat (Nel-lo, 2018). A més, aquest programa aprofundeix en la transversalitat de les actuacions, fent un èmfasi particular en les polítiques econòmiques i socials — especialment en les educatives— i coordinant les actuacions amb altres polítiques públiques independents del propi Pla de Barris.

### 3. Reptes i certeses de les polítiques de millora de barris

Tal com s'ha mostrat en síntesi en l'apartat anterior, durant les darreres dècades la quantitat i diversitat de programes i formes d'intervenció en barris desafavorits que s'han anat desenvolupant en el context europeu ha anat creixent, malgrat que també s'hi poden observar algunes discontinuïtats. Amb l'experiència acumulada fins al moment, s'han generat algunes certeses respecte de la seva efectivitat, però encara queden marges de millora sobre els quals s'ha de continuar reflexionant i debatent per tal de continuar avançant. En aquest apartat s'apunten els principals elements que podrien estructurar aquest debat, alguns dels quals es podran veure reflectits, contextualitzats i aprofundits en la majoria dels articles que configuren aquest monogràfic.

Una primera qüestió que s'ha d'assenyalar i sobre la qual no hi ha gaire discussió és la pertinència d'aquest tipus de polítiques urbanes. Resulta evident que el mercat per si sol és incapaç de corregir els desequilibris socials i urbanístics que es generen a les grans ciutats. De manera que es fa necessari disposar d'instruments específics, adreçats a àrees urbanes concretes que contribueixin activament a aquesta tasca en clau redistributiva (Llop et al., 2008). De fet, la manca d'aquest tipus d'intervencions públiques en barris desafavorits comporta l'agudització del seu declivi, un procés que afecta intensament els segments poblacionals més vulnerables dels entorns urbans (Blanco i Nel-lo, 2018). A més, cal tenir present que els problemes que pateix aquesta població són problemes del

conjunt de la comunitat urbana, perquè en formen part. No es tracta de problemes endògens d'un col·lectiu en particular, de manera que la responsabilitat d'atendre aquestes situacions ha de recaure necessàriament sobre el conjunt de la societat (Arias, 2000).

També hi ha un cert consens sobre la idoneïtat que presenten les intervencions integrades. Hi ha evidències sobre la poca eficàcia que han tingut, en termes de millora de les condicions de vida dels residents, les intervencions que han obviat el suport a la integració socioeconòmica i s'han centrat estrictament en la rehabilitació física dels entorns degradats. S'ha comprovat que aquestes operacions poden resultar fins i tot nocives per a la població amb menys recursos, ja que esperonen processos de gentrificació que acaben amb l'expulsió de veïns i veïnes del barri (Tapada-Berteli i Arbaci, 2011). Els resultats obtinguts a partir de fórmules de caire més neoliberal guiades pel *Social-Mix* i basades en la diversificació dels règims de tinença en àrees amb elevada presència d'habitatges socials (Arbaci, 2013) també han estat decebedors. Aquestes iniciatives pretenen fomentar una major mixtura social entre els residents d'aquestes àrees per tal de propiciar sinergies socials que acabin resultant positives per a la població amb menys recursos. Paul Cheshire (2009) va titllar aquest tipus de propostes com a "polítiques de fe" (*faith-based policies*), una expressió amb la qual intentava descriure la ingenuïtat de la proposta. En la majoria d'aquests tipus d'intervenció, la interacció entre els nous residents de classes mitjanes i els residents tradicionals de rendes baixes acaba sent mínima. La població pobre no veu augmentar el seu capital social, ni tampoc millora la seva situació socioeconòmica pel simple fet de compartir barri amb altres persones de classe mitjana. És per això que alguns autors han afirmat que darrere d'aquestes intervencions no hi ha la intenció d'encarar el problema, sinó que més aviat el que hi ha és una estratègia per diluir-lo (Kleinhans, 2004). Només des de la transversalitat i la multisectorialitat es pot abordar la complexitat de la vulnerabilitat urbana, incidint simultàniament i de manera directa sobre diverses dimensions, com ara el desenvolupament econòmic, la inserció laboral, la formació, la salut, la rehabilitació de l'espai públic i dels habitatges, la prevenció de la delinqüència, etc., tot ajustant-se a les necessitats de cada cas en concret. Aquesta perspectiva, però, demana una actuació coordinada i transversal per part de les administracions públiques. Un aspecte que no és fàcil atesa l'estanquitat amb la qual acostumen a treballar les instàncies de govern, però que es fa necessari per tal d'afavorir l'èxit d'aquest tipus d'intervencions (Blanco i Nel-lo, 2018).

Ara bé, els programes de millora de barris tenen uns límits. Molts dels problemes presents en la realitat quotidiana dels barris desafavorits, com ara l'atur de llarga durada, la precarietat laboral o la pobresa, tenen un origen estructural, no són estrictament problemes de barri (Andersson i Musterd, 2005). En aquest sentit, és important tenir en compte que per combatre la vulnerabilitat urbana de manera efectiva es també necessària l'existència d'altres polítiques públiques que afavoreixin la inclusió i la cohesió social, les quals no han d'estar necessàriament centrades en una àrea determinada, sinó que poden tenir un àmbit d'acció més general, formant part de l'estructura mateixa de l'es-

tat de benestar, del sistema fiscal, de la legislació en matèria laboral o de plans estratègics de caràcter municipal, metropolitana, autonòmic o estatal (Tosics, 2015). Si no, tot l'esforç i la inversió serà debades.

Un altre element esmentat per alguns autors és la necessitat de formular de manera clara els objectius i els fenòmens que es volen contrarestar a partir dels programes. Així, per exemple, no és el mateix actuar sobre la vulnerabilitat urbana que sobre la segregació residencial. Primerament perquè som davant de fenòmens diferents que tendeixen a interaccionar i retroalimentar-se (Andersen, 2002). En segon lloc, perquè la diferent naturalesa dels dos fenòmens obliga a confectionar i desenvolupar polítiques específiques en cada cas. Combatre la segregació residencial implicaria actuar sobre el conjunt de l'estructura residencial d'una ciutat, augmentant la mixtura social,<sup>4</sup> mentre que en el cas de la vulnerabilitat urbana es tracta d'un fenomen que afecta àrees concretes de la ciutat. Però, més enllà d'això, també és important d'aclarir si els objectius dels programes d'intervenció estan orientats a millorar les condicions de vida i l'hàbitat de la població que resideix a l'àrea intervinguda i si el que es pretén és canviar (o no) de posició el barri en l'estructura jeràrquica de la vulnerabilitat urbana de l'urbs (Anderson, 2004), ja que el tipus d'intervenció que requeriria cadascun d'aquests objectius seria també diferent. Acotar bé els objectius és important per poder fer un bon seguiment i avaluació del programa i, particularment, pot facilitar molt la rendició de comptes.

Habitualment, el que es persegueix amb les polítiques de rehabilitació integral de barris és que les intervencions beneficiïn els residents d'una àrea concreta, millorant les seves condicions de vida. Però de vegades l'assoliment d'aquest propòsit depèn en bona mesura de controlar bé els efectes adversos que es poden derivar de la intervenció. És habitual que les operacions de rehabilitació urbana impliquin una revalorització a l'alça dels béns immobles de l'àrea intervinguda. Això, tal com ja s'ha comentat anteriorment, pot desencadenar processos de gentrificació que acabin expulsant una part de la població per a la qual estava pensada l'actuació. O també pot succeir que la intervenció no acabi de millorar prou els dèficits sociourbanístics que presenta el barri, però sí que aconsegueixi facilitar recursos perquè una part dels residents puguin progressar socioeconòmicament. En aquests casos, també hi ha el risc que aquests residents acabin abandonant el barri voluntàriament, sent reemplaçats per nova població vulnerable (Alguacil et al., 2014). Això generaria una dinàmica de persistència de la pobresa urbana que dificultaria molt la transformació de l'àrea, malgrat els esforços emprats. Per tant, és important preveure aquests possibles efectes i tractar de neutralitzar-los a partir de mesures que ajudin a fixar la població resident en aquests espais. En el primer cas, algunes d'aquestes mesures podrien consistir a establir moratòries a les transaccions de compravenda d'habitatge, reservar proporcions d'habitatge assequible o de protecció social si hi ha noves promocions, realitzar mediacions en la renovació dels contractes de lloguer o establir un control dels preus

de l'habitatge de lloguer. En el segon cas, es podria optar més aviat per treballar la desestigmatització del barri, per incidir en la millora de l'entorn residencial i de la convivència o implicar el veïnatge en la transformació del barri. Aquest últim aspecte és molt rellevant en qualsevol cas, tal com s'explicarà més endavant.

En un context com l'actual, d'acceleració dels processos de metropolitanització, l'escala territorial juga un paper decisiu a l'hora de dissenyar les polítiques de millora de barris. Les dinàmiques d'estructuració socioresidencial que s'han vingut desenvolupant, per exemple a Barcelona, durant les darreres dècades responen a una lògica plenament metropolitana (Porcel, 2020). Això ha comportat que la conformació d'àrees vulnerables no afecta ja només barris de municipis concrets, sinó que afecta municipis sencers, com Badia del Vallès, o àmplies àrees transmunicipals, com l'eix Besòs. Per tant, les polítiques de millora de barris, per la seva naturalesa, demanen un esforç en la governança multinivell. La implicació de governs metropolitans, en el seu cas, o d'altres administracions supralocals, és cabdal per a la viabilitat i l'efectivitat d'aquest tipus de programes, sobretot pel que fa a la dotació pressupostària, però també perquè hi poden aportar una perspectiva estratègica i redistributiva fonamental. De la mateixa manera que també és important continuar comptant amb l'impuls i la gestió dels ajuntaments municipals, que són els que millor coneixen el dia a dia del seu territori (Blanco i Nel-lo, 2018).

La participació ciutadana és un altre dels elements que amb el temps s'ha anat consolidant com un aspecte clau per fer dels programes d'intervenció integral en barris vulnerables unes polítiques més efectives. La dependència i la passivitat envers les decisions i les accions de l'administració pública també formen part de la cronificació de les situacions d'exclusió social (Renes, 2000). Cal involucrar les persones que resideixen en entorns vulnerables en les decisions que afecten els seus barris i promoure la coproducció de les accions que es duran a terme entre el veïnat i l'administració pública. Aquesta és la fórmula més apropiada per generar una ciutadania més responsable, activa i apoderada. De fet, aquesta forma d'intervenció constitueix ja, en si mateixa, un primer exercici d'inclusió social. També és important fer partícip d'aquests processos la xarxa associativa dels barris, ja que acostuma a conèixer bé el territori i les seves necessitats. El seu paper és indispensable per marcar bé les prioritats i les particularitats de les intervencions en cada cas. Ismael Blanco i Oriol Nel-lo (2018) apunten que, en els programes de millora de barris, la participació ciutadana es pot vehicular en diversos àmbits, com en l'impuls de la proposta, en la definició dels objectius, en la programació de les accions, en l'assignació dels recursos o en el seguiment i l'avaluació dels projectes.

Precisament, l'avaluació de les intervencions és una part essencial també en aquest tipus de programes. Afavoreix la transparència i és imprescindible per a la rendició de comptes. Però també genera coneixement sobre els resultats obtinguts, facilitant una millor

<sup>4</sup> Els Estats Units són potser el país amb una major trajectòria en polítiques desegregadores basades, d'una banda, en la dispersió de la població pobra arreu de la ciutat, i de l'altra, en el desenvolupament d'entorns urbans mixtos a partir de la regeneració d'àrees urbanes conformades per blocs d'habitatge públic que havien assolit alts nivells de degradació (Goetz, 2000; Chaskin i Joseph, 2017; Briggs, Popkin i Goering, 2010).

definició de projectes futurs (Blanco i Nel-lo, 2018). Tanmateix, s'ha de tenir present que la transformació integral d'una àrea urbana degradada és un procés llarg en el temps (Bolt, van Kempen i van Weese, 2009). Per tant, l'avaluació ha de contemplar aquesta visió a llarg termini i incloure un seguiment de tot el procés des del seu inici, partint d'una diagnosi socio-urbanística prèvia.

Finalment, és convenient recordar el que segurament és a hores d'ara el major repte de la lluita contra la pobresa urbana, almenys en els contextos català i espanyol. Perquè sigui realment efectiva, aquesta aposta ha de constituir una part estructural del conjunt de polítiques de cohesió social. No n'hi ha prou amb el desenvolupament de programes conjunturals, sinó que les polítiques de millora de barris s'han d'integrar definitivament i de manera estable en el règim de benestar. Perquè, tal com es deia abans, la transformació d'un barri desafavorit és un procés lent i complex, i requereix constància en les accions. En aquests processos és més important iniciar el camí i mantenir el pols de la transformació que no pas arribar a la meta. Només d'aquesta manera serà possible avançar en la construcció de ciutats més inclusives.

#### 4. Presentació del monogràfic

El monogràfic s'estructura en tres parts diferenciades. La primera part la integren tres articles on es presenten diverses propostes d'aproximacions empíriques a la vulnerabilitat urbana. En el primer, José Manuel Gómez i Agustín Hernández Aja, investigadors de la Universidad Politécnica de Madrid, ofereixen una anàlisi d'aquest fenomen per al conjunt de l'Estat espanyol (municipis de més de 50.000 habitants) a partir de la informació i la metodologia recollida en el *Catálogo de Barrios Vulnerables*, elaborat per l'Observatorio de la Vulnerabilidad Urbana del Ministeri de Transportes, Mobilitat i Agenda Urbana. Es tracta d'un projecte únic a Espanya en aquesta matèria, tant per la seva oficialitat com per l'abast territorial i temporal de la informació. L'anàlisi comprèn el període 1991-2011, realitzat a partir de dades decennals procedents del Cens de Població i Habitatges. Els autors dediquen també una part de l'article a posar el focus en la demarcació de Barcelona. A continuació, Marta Domínguez, Daniel Sorando i Pedro Uceda, de la Universidad Complutense de Madrid, aporten una anàlisi dels canvis en la vulnerabilitat socioresidencial a Madrid entre 2001 i 2011, efectuada a partir d'anàlisis factorialis i dades censals. L'estudi confirma la concentració d'àrees vulnerables al sud-est de la Comunitat de Madrid, on al llarg d'aquesta dècada s'ha incrementat la població immigrant, alhora que s'ha intensificat el procés d'envelliment de la població. Aquesta primera part es tanca amb l'article dels investigadors i la investigadora de l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona (IERMB) Fernando Antón-Alonso, Sergio Porcel, Irene Cruz i Francesc Coll. Els autors presenten una anàlisi recent de la pobresa urbana a l'àrea metropolitana de Barcelona a partir del nou Índex de Vulnerabilitat Urbana (IVU), dissenyat per l'Àrea de Cohesió Social i Urbana de l'IERMB amb aquesta finalitat. La nova versió de l'IVU es construeix a través d'un model d'equacions estructurals realitzat en base a informació de registres administratius. Aquests nous elements metodològics milloren substancialment la capacitat d'anàlisi evoluti-

va i la periodicitat del càlcul de l'índex (anual) respecte de la versió anterior (Antón-Alonso i Porcel, 2018). Els resultats mostren els patrons de persistència, concentració i complexitat que caracteritzen la vulnerabilitat urbana a la metròpoli de Barcelona.

La segona part agrupa sis articles que reflexionen i analitzen alguns dels programes i de les polítiques de rehabilitació integral de barris més rellevants que s'han desenvolupat fins ara a Espanya i a Catalunya. Clemente Navarro, de la Universidad Pablo Olavide de Sevilla, centra el seu article en una anàlisi del que ha significat les iniciatives comunitàries URBANA i URBANA a Espanya, mostrant la diversitat de les estratègies seguides en la seva implementació i apuntant alguns aspectes que cal tenir en compte per millorar-ne l'avaluació. En l'article següent, es posa el focus en Catalunya a partir de l'anàlisi de l'impacte de la *Llei de Barris*, l'instrument propi que va dissenyar la Generalitat de Catalunya per intervenir en àrees degradades i que va estar vigent entre 2004 i 2010. Les autores de l'article són Ana Pagliuso i Cristina Cavaco, de la Universidade de Lisboa, juntament amb Joaquim Sabater, de la Universitat Politècnica de Catalunya. Mantenint l'àmbit català com a territori de referència, en el tercer article d'aquesta secció, Pere Picorelli, de l'Institut Català del Sòl (INCASOL), reflexiona sobre el paper que ha jugat l'INCASOL en la intervenció i la transformació urbana de barris, més enllà de la Llei de Barris. L'autor dissectiona els diversos instruments dels quals disposa actualment la Generalitat de Catalunya, fent un balanç i plantejant quines haurien de ser les perspectives de futur en aquest àmbit.

Els dos articles que venen a continuació aborden les dues accions municipals més importants que s'han dut a terme a l'Estat espanyol per lluitar contra la desigualtat urbana, impulsades pels ajuntaments de Madrid i Barcelona. D'una banda, Nacho Murgui, actual regidor de l'Ajuntament de Madrid i ex-segona tinent d'alcalde de l'Ajuntament de Madrid, explica des d'una perspectiva crítica l'origen i el desenvolupament del *Fondo de Reequilibrio Territorial de Madrid*, el programa impulsat pel govern de Manuela Carmena durant l'anterior mandat. D'altra banda, en l'article següent s'aborda el *Pla de Barris*, el programa d'intervenció integral de barris impulsat, en aquest cas, per l'Ajuntament de Barcelona. Aquest text el signen Oriol Nel-lo, Helena Cruz i Ismael Blanco, tots ells investigadors de la Universitat Autònoma de Barcelona i membres del Consell Assessor del mateix programa. L'autora i els autors expliquen com s'ha anat desenvolupant fins ara el Pla de Barris, apunten les claus de la seva segona edició (2021-2024), recentment aprovada, i assenyalen cap a on s'ha de continuar avançant amb aquest tipus de polítiques. I, per acabar la secció, Jordi Martí, vicepresident de l'Àrea de Planificació Estratègica de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, planteja la necessitat a Barcelona d'actuar en l'atenció especial als barris desafavorits des d'una escala metropolitana, molt més idònia per cobrir les necessitats de la *ciutat real*.

Finalment, la tercera part, integrada per dos articles més, s'ha dedicat a recollir algunes experiències concretes de barris desafavorits en transformació. En el primer dels articles, Mariona Prats i Suso López, caps de projectes del Pla de Barris, fan una avaluació de com han resultat les intervencions als barris de la zona



de muntanya i de la zona nord durant els primers quatre anys de desplegament del programa. En el segon, Carme Pasalamar i Arnau Funes, educadora social i treballador social, respectivament, de l'Ajuntament del Prat del Llobregat, expliquen la llarga trajectòria d'intervencions que s'han produït al barri de Sant Cosme. L'autora i l'autor ofereixen una mirada des de prop de la complexitat de la vulnerabilitat urbana i de com han anat evolucionant les formes d'actuació al barri.

Els coordinadors d'aquest nou número de *Papers* volen agrair especialment a totes les autores i els autors l'esforç realitzat en l'elaboració dels seus textos i el compromís mostrat amb la publicació en uns temps tan difícils com els que s'estan vivint.

## REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALGUACIL, J., CAMACHO, J. I HERNÁNDEZ, A. (2014). "La vulnerabilidad urbana en España. Identificación y evolución de los barrios vulnerables". *EMPIRIA. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 27, 73-94.
- ANDERSEN, H.S. (2002). "Excluded places: The interaction between segregation, urban decay and deprived neighbourhoods". *Housing, Theory and Society*, 19(3-4), 153-169.
- ANDERSSON, R. i BRÅMÅ, Å. (2004). "Selective migration in Swedish distressed neighbourhoods: can area-based urban policies counteract segregation processes?". *Housing Studies*, 19(4), 517-539.
- ANDERSSON, R. i MUSTERD, S. (2005): "Area-based policies: a critical appraisal". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96(4), 377-389.
- ANDREU, M. (2016). *Les ciutats invisibles: Viatge a la Catalunya metropolitana*. Barcelona: L'Avenç.
- ARIAS, F. (2000). "Las periferias sociales: los barrios desfavorecidos en las ciudades españolas". *Documentación Social*, 119, 275-294.
- ARIAS, F. (2005). "El estudio de la desigualdad urbana". *Urban Affairs Review*, 8(11), 77-83.
- ATKINSON, R. i KINTREA, K. (2001). "Disentangling Area Effects: Evidence from Deprived and Non-deprived Neighbourhoods". *Urban Studies*, 38(12), 2.277-2.298.
- BAENA-DÍEZ, J.M., BARROSO, M., CORDEIRO-COELHO, S.I., DÍAZ, J.L. i GRAU, M. (2020). "Impact of COVID-19 outbreak by income: hitting hardest the most deprived". *Journal of Public Health*, 395(5), 1-6.
- BLANCO, I. i NEL-LO, O. (2018). "Conclusiones", a: I. Blanco i O. Nel-lo (eds.), *Barrios y crisis: Crisis económica, segregación urbana e innovación social en Cataluña* (pàg. 195-208). València: Tirant Humanidades.
- BOLT, G., VAN KEMPEN, R. i VAN WEESEP, J. (2009). "After Urban Restructuring: Relocations and Segregation in Dutch Cities". *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, 100(4), 502-518.
- BRIGGS, X. DE S., POPKIN, S.J. i GOERING, J. (2010). *Moving to Opportunity: The Story of an American Experiment to Fight Ghetto Poverty*. Nova York: Oxford University Press.
- BUCK, N. i GORDON, I. (2004). "Does spatial concentration of disadvantage contribute to social exclusion?", a: M. Boddy i M. Parkinson (eds.), *City Matters: Competitiveness, cohesion and urban governance* (pàg. 237-268). Bristol: The Policy Press.
- CHASKIN, R.J. i JOSEPH, M.L. (2017). *Integrating the Inner City. The Promise and Perils of Mixed-Income Public Housing Transformation*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CHESHIRE, P. (2009). "Policies for Mixed Communities: Faith-Based Displacement Activity?". *International Regional Science Review*, 32(3), 343-375.
- COMISSIÓ EUROPEA (2020). *Cohesion policy at the centre of a green and digital recovery*. Brussel·les: Comissió Europea.
- CORDES, J. i CASTRO, M.C. (2020). "Spatial analysis of COVID-19 clusters and contextual factors in New York City". *Spatial and Spatio-Temporal Epidemiology*, 34.
- DE GREGORIO, S. (2010). "El desarrollo de las Iniciativas Comunitarias URBAN I y URBAN II en las periferias degradadas de las ciudades españolas. Una contribución a la práctica de la regeneración urbana en España". *Ciudades*, 13, 39-59.
- DE GREGORIO, S. (2013). "La Iniciativa Comunitaria URBAN como factor de transformación de la práctica de la regeneración urbana: aproximación al caso español". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, 46(180), 253-275.
- DE GREGORIO, S. (2017). "25 years of urban regeneration in the UE". *Territorio della ricerca su insediamenti e ambiente*, 18, 15-20.
- ENGELS, F. (1976). *La situación de la clase obrera en Inglaterra*. Madrid: Akal.
- EPSTEIN, R. i KIRSZBAUM, T. (2019). "Ces quartiers dont on préfère ne plus parler: Les métamorphoses de la politique de la ville (1977-2018)". *Revue d'histoire politique* 3(30), 23-46.
- GOETZ, E.G. (2000). "The politics of poverty deconcentration and housing demolition". *Journal of Urban Affairs*, 22, 157-173.
- HALL, S. (2015). "Entre État et marché: une brève histoire de la régénération urbaine en Angleterre", a: T. Kirszbaum (dir.), *En finir avec les banlieues? Le désenchantement de la politique de la ville* (pàg. 117-129). París: Éditions de l'Aube.
- HARVEY, D. (1977). *Urbanismo y Desigualdad Social*. Madrid: Siglo XXI.
- HERNÁNDEZ-AJA, A., GARCÍA-MADRUGA, C., RODRÍGUEZ-SUÁREZ, I. i MATESANZ-PARELLADA, Á. (2014). "Políticas estatales en ARI, tipología urbana y vulnerabilidad so-

cial". *ACE: Arquitectura, Ciudad y Entorno*, 9(26), 127-146.

HERNÁNDEZ-AJA, A., MATESANZ-PARELLADA, Á., RODRÍGUEZ-SUÁREZ, I. i GARCÍA-MADRUGA, C. (2015). "Evolución de las políticas de rehabilitación en Áreas de Rehabilitación Integrada en España (1978-2012)". *Informes de la Construcción*, 67.

KLEINHANS, R. (2004). "Social implications of housing diversification in urban renewal: A review of recent literature". *Journal of Housing and the Built Environment*, 19, 367-390.

LEFEBVRE, H. (2013). *La producción del espacio*. Madrid: Capitán Swing.

LLOP, J.M., VALLS, X., ALBORS, J. i MONGIL, D. (2008). "Introducció. Ciutats en (re)construcció. Cap a una nova cultura urbanística?", a: *Ciutats en (re)construcció: necessitats socials, transformació i millora de barris*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

NEL·LO, O. (dir.) (2009). *La Llei de barris. Una aposta col·lectiva per la cohesió social*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

NEL·LO, O. (2011). "The five challenges of urban rehabilitation. The Catalan experience". *Urban Research & Practice*, 4(3), 308-325.

NEL·LO, O. (2018): "Hacer la ciudad metropolitana: segregación residencial y políticas urbanas en el ámbito metropolitano de Barcelona". *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, 50(198), 697-715.

OCDE (1998). *Integrating Distressed Urban Areas*. París: OCDE Publications.

PORCEL, S. (2020). *Desigualdad social y segregación residencial, una relación compleja*. Madrid: Fundación FOESSA.

RENES, V. (2000). "Dimensión territorial de la pobreza e intervención social". *Documentación Social*, 119, 259-273.

TAPADA-BERTELI, T. i ARBACI, S. (2011). "Proyectos de regeneración urbana en Barcelona contra la segregación socioespacial (1986-2009): ¿solución o mito?". *ACE: Arquitectura, Ciudad y Entorno*, 6(17), 187-222.

TOSICS, I. (2015). *Integrated regeneration of deprived areas and the new cohesion policy approach: An urban contribution to the European Urban Agenda*. Brusel·les: URBACT.

WILSON, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University Chicago Press.